

ks. Dariusz Tułowiecki

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

O PRAKTYKACH RELIGIJNYCH W POLSCE. RECENZJA KSIĄŻKI

Janusz Mariański, *Praktyki religijne w Polsce w procesie przemian. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2014, 392 strony, ISBN 978-83-257-0767-5.

Związki pomiędzy społeczeństwem a religią są zawile. Zawile i wieloaspektowe są także relacje pomiędzy społeczeństwem polskim a praktykami religijnymi Polaków. „Społeczeństwa współczesne są w fazie przyspieszonych przemian społeczno-kulturowych, które nie przebiegają jednoznacznie. Z jednej strony zaznaczają się jeszcze silne procesy instytucjonalizacji i tradycji, powodujące umocnienie się tradycyjnej struktury społecznej, działające hamująco na zmianę społeczną, przystosowujące młode pokolenie do istniejących wartości, norm i wzorów zachowań. Z drugiej strony nasilają się procesy indywidualizacji, niosące ze sobą cyrkulację przelotnych ról i statusów, poczucie silnej ambiwalencji religijnej i moralnej, niebezpieczeństwo głębokiego rozkładu wartości, norm i więzi między ludźmi (anomia), ale i szanse wolnego, samodzielnego oraz odpowiedzialnego kształtowania własnego projektu życia (samosterowność). W społeczeństwie polskim zachodzi wiele zmian, które budzą uznanie, ale i wiele innych, które pobudzają do krytycznej refleksji. Ogólną sytuację społeczną, moralną i religijną można skrótowo określić jako przejściową, między tradycją i (po)nowoczesnością”¹.

Wybitny lubelski socjolog jest w pełni świadom dynamiczności procesów zachodzących w polskiej rzeczywistości. Od wielu lat dokonuje skrupulatnych analiz przemian zachodzących w polskiej religijności oraz wsłuchuje się w opinie i analizy innych naukowców. Wypowiedzi tych naukowców szeroko prezentuje we *Wstępie* (s. 5–20), co świadczy o wielkiej klasie tak doświadczonego naukowca, który mogąc ograniczać się do licznych własnych analiz i godnego najwyższego uznania co do wartości i objętości

¹ J. Mariański, *Przedmowa*, [w:] D. Tułowiecki, *Bez Boga, Kościoła i zasad? Studium socjologiczne nad religijnością młodzieży*, Kraków 2012, s. 7.

dorobku naukowego – prezentuje spojrzenie pozostałych najważniejszych socjologów religii w Polsce i świecie. We wstępie zapoznaje zatem czytelnika ze spojrzeniem Casanovy i Taylora na sekularyzację w Polsce, diagnozą Grabowskiej co do stanu polskiej religijności, zależnościami pomiędzy religijnością a kondycją ekonomiczną w ujęciu Borowik, prognozami powiązań modernizacji ekonomicznej a stanem religijności w ujęciu Jurosa, upodobnieniem się stylów życia polskiej młodzieży (także w wymiarze religijności) do stylów życia młodzieży europejskiej według Kosęły, prognozami sekularyzacji Jasińskiej-Kani, zmianami zachodzącymi w religijności młodych Polaków obserwowanych przez Baniaka. Mariański nie pomija także wysiłku Kościoła w Polsce, by procesy sekularyzacyjne zatrzymać, wręcz przeciwnie – namawia, by zdynamizować renesans religijności. Już we *Wstępie* przypomina wskazania Jana Pawła II skierowane do polskich wiernych w 1993 roku, a dotyczące nowych wyzwań nowej ewangelizacji rodzących się w nowych warunkach społeczno-kulturowych. Po latach wezwanie to powtórzą papieże: Benedykt XVI i Franciszek, których przemówienia o wielkim potencjale Kościoła polskiego także przywołuje lubelski socjolog. Papież Franciszek interpretuje współczesne zmiany zachodzące w społeczeństwie polskim jako wezwanie do pracy, która dokonywać się może i powinna w oparciu o dotychczasowy kapitał religijności i nowe inicjatywy (s. 6).

Jako wyzwanie traktują przejawy sekularyzacji także polscy biskupi. Zmarły przed kilku laty arcybiskup Życiński przestrzega przed „biadoleniem”, widząc jako drogę wyjścia poszukiwanie kontaktu i dialog z rozszerzającą się kategorią „bezdomnych umysłów religijnych” (s. 7). Mariański cytuje ważnego dla poszukiwań nowych form pracy w polskim Kościele biskupa Dajczaka, który dostrzega nieskuteczność dotychczasowych form duszpasterzowania i uznaje za niewystarczające dotychczasowe formy socjalizacji religijnej w rodzinach i parafiach. Arcybiskup Budzik z Lublina zostaje przywołany przez autora w kontekście wyzwań stojących przed instytucją kościelną w kwestii konieczności stałego rozpoznawania zmian społecznych, na które należy odpowiadać duszpastersko. Zaniechanie ze strony Kościoła lub przyjęcie niewłaściwej strategii działania przełoży się bowiem na odejście od religii, a w najlepszym przypadku na odkościelnienie religijności (s. 7–8).

Badanie społecznych form religijności jest zatem ważnym zadaniem nie tylko dla socjologów religii, ale również – jak można wnioskować na podstawie przytoczonych tu wypowiedzi przywódców religijnych – dla duszpasterzy, rodziców oraz chrześcijańskich nauczycieli. Profesor Mariański w swej książce podjął się analizy przemian zachodzących w sektorze praktyk religijnych, bowiem – jak sam pisze, „praktyki religijne ukazują w najbardziej wyrazisty sposób społeczny wymiar wiary religijnej splatającej się z kulturowymi tradycjami czy, inaczej mówiąc, ubranej w kostium kulturowy. Często też [...] wpisują się one w kulturę życia rodzinnego, którą współtworzą i w obrębie której są przekazywane z pokolenia na pokolenie” (s. 13). Jasno zarysował też problem badawczy, formułując pytania badawcze: „Jak kształtują się procesy sekularyzacyjne i desekularyzacyjne (ewangelizacyjne) w społeczeństwie polskim? W jakim stopniu wysiłki ewangelizacyjne Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych w Polsce neutralizują procesy sekularyzacyjne związane z modernizacją społeczną? Jak przedstawiają się praktyki religijne Polaków w warunkach modernizującego się społeczeństwa, imitującego w wielu dziedzinach życia społecznego wzorce zachodnioeuropejskie? Czy rzeczywiście nie ma dowodów empirycznie potwierdzających wyraźny odwrót od praktyk obowiązkowych i nadobowiązkowych, a Polska pozostaje przypadkiem szczególnym lub swoistym ewenementem w Europie pod względem religijnym? Czy na przełomie XX i XXI wieku

dokonywał się powolny proces swoistego schładzania się silnych jeszcze w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku i na początku transformacji ustrojowej zaangażowań kulturowych katolików? [...] Można pytać, czy dzisiejsza kondycja polskiego katolicyzmu, pełna dylematów doktrynalnych, moralnych i społecznych, wywołuje przede wszystkim obawy i zagrożenia, czy też rodzi szanse i nadzieje dotyczące jego przyszłości w warunkach europejskiej i globalnej modernizacji społecznej? Czy Kościół katolicki sprosta zadaniom i wyzwaniom jednoczącej się Europy, zarówno na poziomie instytucjonalnym (Kościół hierarchiczny), jak i na poziomie wspólnotowym (wierni)? Jakim zmianom będzie podlegał Kościół w Polsce, postrzegany w Europie jako przesadnie konserwatywny, nadmierne papieski i wyraźnie narodowy?" (s. 13–14).

Janusz Mariański po zadaniu tych pytań z najwyższym znanstwem i przy zachowaniu standardów akademickiej dociekliwości ma jednak świadomość trudności pełnej na nie odpowiedzi. W książce dokonuje głębokich analiz, mając świadomość, że badania społecznego wymiaru rzeczywistości religijnej nie zawsze dają możliwość precyzyjnej, całościowej i ostatecznej odpowiedzi (s. 14). Podejmuje jednak próbę odpowiedzi, wyznaczając pole analiz: praktyki religijne. Wychodzi bowiem z uzasadnionego założenia, że o „specyficie polskiej religijności decyduje skłonność do manifestowania pozytywnych autoidentyfikacji religijnych i masowe uczestnictwo w kulcie” (s. 14). Podejście to potwierdza analizą, którą przywołuje już w pierwszym akapicie książki, iż religia w życiu Polaków jest wartością społeczną, swoistą normą kulturową; religijność pozostaje pod wpływem Kościoła katolickiego i przyjmuje konkretne, często ukościelnione formy (s. 5).

Książka podzielona jest na pięć rozdziałów. Każdy z nich kończy się niezwykle ważną częścią: *Uwagi końcowe* zawierającą podsumowanie oraz katalog wniosków z analiz prezentowanego materiału empirycznego. Pierwszy z nich, *Praktyki religijne jako przejaw partycypacji kościelnej*, to teoretyczne umiejscowienie praktyk religijnych jako parametru pomiarów religijności. Autor prezentuje elementy naukowego dyskursu wokół praktyk jako aspektu religijności, przywołuje badaczy teoretyków i empiryków zajmujących się pomiarami i analizą, ukazuje model badań religijności przyjęty na polskim gruncie a stworzony w oparciu o koncepcje Charlesa Glocka, Rodneya Starka, Ursuli Boos-Nünning i Władysława Piwowarskiego. Autor, prezentując poszczególne dymensje operacjonalizowane przez odpowiednią liczbę wskaźników, a następnie przekładane na język kwestionariusza, zachowuje właściwy dystans badacza wskazujący na wytrwałość empiryka i analityka świadomego ograniczeń procedur badawczych. Piszę bowiem: „Socjologiczne ujęcie religijności nie pretenduje do całościowego ujmowania istoty religii i religijności, ale usiłuje stworzyć podstawy dla badań religijności przejawiającej się w życiu społecznym i dla ustalenia wpływu kontekstu społeczno-kulturowego na religijność jednostek i grup społecznych” (s. 29).

Spośród wyodrębnionych uprzednio parametrów religijności (s. 27–29) autor wybiera aspekt rytualno-kulturowy jako kluczowy dla opracowania i silnie nacechowany społecznym wymiarem katolicyzmu. Dokonuje też przekonującego uzasadnienia wyboru, pisząc między innymi: „Praktyki religijne najsilniej związane są z wzorami kultury i podlegają rytmom ich przeobrażeń. Ubrane są w kulturowe kostiumy. Praktyki religijne są zróżnicowane ze względu na ich związek z modelem religijności kościelnej, jak i z ogólnymi oraz szczegółowymi wzorami kulturowymi w społeczeństwie. Praktyki religijne stanowią ważny parametr religijności, zwłaszcza u katolików. [...] Dzięki zachowaniom rytualno-kulturowym członkostwo kościelne staje się bardziej widzialne, umożliwia spotkania ze

współwyznawcami, legitymizuje role przywódcze, wzmacnia przynależność i pogłębia motywacje oparte na wartościach. Im częściej wierni uczestniczą w działaniach rytualno-kultowych, tym są bardziej przekonani o słuszności swego wyboru, utrwała się w nich pewien zwyczaj związany z wartościami, który utrzymuje się dłużej niż widzialna religijność” (s. 29–30).

Lubelski socjolog wskazuje też na ograniczoność powiązań rytuałów z osobistą wiarą religijną. Uzasadniając wybór przedmiotu badań, zaznacza, że z jednej strony zbiorowe rytuały w katolicyzmie mają ważne wymiary społeczne, ale z drugiej – mają też aspekt indywidualny i nie zawsze odzwierciedlają osobistą religijność i jednostkowe przypadki wiary lub niewiary religijnej: „Stopień religijności katolików można do pewnego stopnia określić na podstawie ich udziału w praktykach kultowych i uczestnictwie w życiu liturgicznym Kościoła, ale praktyki religijne nie są wystarczającym kryterium wiary i przynależności religijnej. Nawet wówczas, gdy praktyki religijne są realizowane na wysokim poziomie, tj. zgodnie z przykazaniami Boskimi i kościelnymi, może dokonywać się w wymiarach indywidualnych erozja tradycyjnych wierzeń religijnych i norm moralnych. W krajach zsekularyzowanych obserwuje się odwrotne zjawisko: przy absencji w praktykach religijnych utrzymuje się relatywnie wysoki poziom wiary w Boga («wiara bez kościelnych praktyk», a nawet «wiara bez przynależności»). W Polsce zmniejszanie się praktyk religijnych wskazuje na utratę szacunku do instytucji Kościoła, a nawet na osłabienie wierzeń religijnych, ale nie wszyscy, którzy przestają uczęszczać do kościoła, mogą być określani jako «niewierzący». Część spośród nich prezentuje prywatną religijność, tzn. z różnych powodów nie uważa, że swoją wiarę w Boga musi wyrażać poprzez aktywne uczestnictwo w kulcie religijnym” (s. 31). Dostrzeżenie tego aspektu religijności rytualnej wskazuje na dalekowzroczny dystans wybitnego socjologa do przyjętej metodologii i analizowanego materiału empirycznego oraz ograniczoność i wielokierunkowość interpretacji. Autor dokonuje tego sądu w oparciu o teorie innych socjologów religii o praktykach religijnych w nowoczesnym świecie (s. 34–45), mając na uwadze specyfikę polskiej religijności rytualnej (s. 46–55).

Kolejne dwa rozdziały to analiza dwóch typów rytuałów religijnych charakterystycznych dla polskiego katolicyzmu: obowiązkowych (s. 59–124) i nadobowiązkowych praktyk religijnych (s. 125–180). W analizach praktyk obowiązkowych autor bierze pod uwagę autodeklaracje praktyk religijnych, uczestnictwo we mszy niedzielnej, motywacje praktyk religijnych oraz spowiedź i komunię wielkanocną. Pośród praktyk nadobowiązkowych wylicza i wnioskuje o komunii przyjmowanej w ciągu roku, osobistej modlitwie codziennej, zamawianiu intencji mszalnych, udziale w pielgrzymkach i rekolekcjach, zwyczajach i obrzędach praktykowanych w polskich rodzinach. W analizach obu rozdziałów autor przywołuje dane ogólnopolskie: pomiary Ośrodka Sondaży Społecznych OPINIA, Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, CBOS-u, Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego, Instytutu Badań Opinii GfK Polonia, Diagnozy Społecznej, Polskiego Pomiaru Postaw i Wartości; pomiary międzynarodowe w ramach międzynarodowego projektu badawczego RAMP, Europejskie Systemy Wartości EVS; pomiary z poszczególnych diecezji oraz badania młodzieży dokonywane w różnych zakresach poprzez różnych badaczy z wielu ośrodków naukowych (Zaręba, Górny, Dziurzyński, Skoczyła, Kozak, Tułowiecki, Adamczyk, Sroszyńska, Kokociński i inni). Uwagi końcowe tych rozdziałów zawierają ogólny obraz stanu praktyk w Polsce oraz wnioski, jakie autor z dużym znawstwem z tego stanu wyciąga.

Dwa ostatnie rozdziały to ważna analiza społecznego kontekstu praktyk religijnych. Rozdział czwarty, *Uwarunkowania społeczne praktyk religijnych o charakterze wewnętrznym* (s. 181–253), to celna i niezwykle ważna diagnoza przemian społecznego postrzegania instytucji Kościoła w Polsce. Janusz Mariański dokonuje prezentacji przemian wizerunku Kościoła instytucjonalnego po wielkiej zmianie roku 1989, przemiany stopnia zaufania społecznego, odgrywanej i postulowanej roli społecznej, ulokowania pośród innych instytucji publicznych, usytuowania w Polsce i w świecie, oczekiwań społecznych, roli w demokratycznym państwie, władzy Kościoła i wpływu na politykę wewnętrzną państwa, zakresu nauczania publicznego i form tego nauczania. W rozdziale tym wybitny lubelski socjolog religii przywołuje szereg ważnych pomiarów i wniosków co do parafii jako uwarunkowującej religijność i rytualność Polaków. Wskazuje na różne sposoby postrzegania parafii, różne stopnie przywiązania do parafii i przynależności do ruchów i stowarzyszeń religijnych, zaangażowanie w prace społeczne czy aktywności kulturalne w parafiach lub środowisku lokalnym, wiedzę o działalności społecznej i organizacyjnej parafii, rolę parafii w środowiskach lokalnych, udział w katechezie parafialnej i szkolnej, poczucie oddziaływania na bieg życia w parafiach i przemiany relacji: duchowni–świeccy w kierunku „aktywnego zaufania” (s. 240). Autor podejmuje także kwestię obecności katolików w społecznościach wirtualnych, twierdząc, że „interaktywne komunikowanie w sieci Internetu rodzi nowe perspektywy dla praktyk religijnych” (s. 239). Mariański, cytując innego socjologa, wskazuje otwarcie przestrzeni wirtualnej na religię jako pole zmiany religijności: „Praktyki religijne w internetowej galaktyce włączają się w nowy sposób w kształtowanie kultury religijnej społeczeństwa lokalnego i globalnego, redefiniując ich wymiar publiczny i prawny, indywidualny i wspólnotowy, kościelny i pozakościelny” (s. 239). Rozdział ten także kończy się wnioskiem i ważnym podsumowaniem eklezyjalnej świadomości Polaków.

Ostatni z rozdziałów, *Zewnętrzne uwarunkowania praktyk religijnych* (s. 255–340), to obraz uwarunkowań społecznych polskiego katolicyzmu na tle przemian społecznych dotyczących Polaków. Wśród przemian tych autor wymienia i szczegółowo wskazuje: modernizację społeczną, procesy globalizacyjne, integrację społeczną oraz migracje zagraniczne. Na szczególną uwagę w tym rozdziale zasługuje uchwycenie przemian religijności migrantów polskich, którzy pozbawieni ram kulturowych katolicyzmu polskiego próbują (lub nie próbują) budować na nowo swą religijność w nowych warunkach społeczno-kulturowych poza krajem. W problem migracji wpisane są przez Janusza Mariańskiego eurosieroctwo i ograniczona socjalizacja religijna eurosierot, rozpad małżeństw, wzrost liczebności związków nieformalnych, niskie zaangażowanie w życie parafii migrantów, model „usługowy” ośrodków duszpasterstwa Polaków, asymilacja lub gettoizacja Polaków poza Polską. Rozdział kończy próba uchwycenia prognoz wypowiedzianych przez samych Polaków co do przyszłości religii i Kościoła katolickiego w Polsce. To część szczególnie ważna i interesująca w książce Mariańskiego. Zebrał w niej i zestawiał badania co do przyszłości religijnej Polski, prowadzone wśród Polaków na przestrzeni ostatnich lat. Zestawił je z ważnymi badaniami międzynarodowymi, ukazując podobieństwa, różnice oraz specyfikę polskiego spojrzenia w przyszłość. Pośród tych prezentacji autor zachował naukowy dystans do analizowanych opinii, nie ulegając pokusie zrównania socjologii z futurologią. Dostrzega także, że sami Polacy wydają sądy ostrożne, mocno zróżnicowane i dalece pozbawione ostrości i wymiaru predestynacji.

Całość publikacji profesora Janusza Mariańskiego zwieńczona jest *Zakończeniem* (s. 341–349), które stanowi podsumowanie oraz próbę zmierzenia się z różnymi

scenariuszami przemian religijności Polaków. Autor w swej cennej poznawczo i analitycznie pracy dokonuje ostrożnych sądów i delikatnie prognozuje kierunek przemian wedle scenariusza stabilizacji religijności w Polsce (s. 343). Ale zaraz po wskazaniu tej drogi z należytą doświadczonego naukowcowi ostrożnością pisze: „Procesy społeczne, zwłaszcza natury religijnej, są trudno przewidywalne, i to, co w obecnym momencie wydaje się mało realne, w innych zmieniających się okolicznościach staje się prawdopodobne. Nie można wykluczyć mechanizmu samospełniającego się proroctwa. Jeżeli zdecydowana większość ludzi wierzy w spełnienie się jakichś potencjalnych «stanów rzeczy», to nie jest wykluczone, że zaistnieją one jako rzeczywistość. Negatywnym tendencjom w przemianach religijności «sprzeciwiają się» potężne siły tradycji i modernizująca się działalność Kościoła, które mogą hamować procesy przemian oparte na zindywidualizowanych działaniach jednostek” (s. 343).

Wydana przez Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnię w Sandomierzu publikacja to niezwykle cenna poznawczo analiza polskiej religijności dokonana z perspektywy rytualnego wymiaru wiary religijnej. Znaczenie tej pracy nie ogranicza się jedynie do zebranego bogatego materiału empirycznego, do przywoływanych wielu teorii i ujęć, lecz ujawnia się na polu sugerowanych działań instytucji religijnych. Janusz Mariański nie tylko dokonuje zestawień bogatego materiału empirycznego z licznych pomiarów i publikacji, lecz dokonuje interpretacji powiązań uzyskanych wyników ilustrujących stan bieżący z potencjalnymi możliwymi działaniami. Dlatego praca ta wykracza poza wymiar socjografii i gdy będzie czytana przez teologów, pastoralistów, duszpasterzy czy szeroko pojętych przywódców religijnych, może przyczynić się do odejścia od – jak mówił cytowany w książce abp Życiński – „biadolenia” na rzecz kreatywnej przemiany rzeczywistości traktowanej jako wyzwanie. Pozostaje mieć nadzieję, że ta publikacja zostanie zauważona nie tylko w środowisku socjologów religii, w którym autor zajmuje szczególne miejsce, ale także przez osoby mające realne wpływ (obok silnego wymiaru transcendentnego) na stan religijności w Polsce.